

разглядаецца пісьменнікам па-за межамі патрыярхальнай культуры: валодаючы пэўным наборам свабод і магчымасцей для самаразвіцця, яна добраахвотна застаецца часткай ізаляванага соцыуму ўнутры традыцыйна мужчынскай мадэлі свету.

Асобную футуралагічную групу ў “Праўдападобных небыліцах” складаюць мастацка-літаратурныя прагнозы Ф. Булгарына. Акрэсліваючы кола аўтараў, якія прайдуць выпрабаванне часам і застануцца на паліцах чытачоў нават у 29 ст, пісьменнік даволі крытычна ставіцца да ўласнай творчасці: “... Дарэмна я шукаў майго імя пад літарай Б. <...>! Спярша я хацеў смуткаваць, але неўзабаве суцешыўся і, выходзячы за дзверы, весела паўтарыў любімы мой выраз: Vanitas vanitatum et omnia vanitas! (Наймарнейшая марнасць і ўсялякая марнасць)” [2].

Безумоўна, далека не ўсе прадбачанні Ф. Булгарына маюць шансы спраўдзіцца. Некаторыя з іх занадта смелыя, нават недарэчныя, як, напрыклад, громаадвод у капелюшы ці спецыяльныя шарыкі, якія трэба класці ў рот і вушы, каб не аглохнуць ад гromу падчас навальніцы. Акрамя таго, аўтар мадэлюе цывілізацыю, дзе ў дасканаласці засвоілі механіку і тэхналогію паравых машын, што для сучаснага чытача выглядае відавочным анахранізмам. Частка ж прадказанняў пісьменніка настолькі дальнабачная, што рашуча прыняць ці адвергнуць іх на сённяшні дзень не падаецца магчымым (тэрамарфаванне Луны, падводныя гарады, інавацыйныя прыстасаванні для павышэння слыху, сэнсорыкі, віртуознай смакававай мадыфікацыі ежы і інш.).

З улікам акрэсленага, варта заўважыць, што ў сваіх фантастычных творах Ф. Булгарын паўстае надзвычай неадназначным пісьменнікам. З аднаго боку, аўтар публікуе шэраг тэкстаў філасофска-публіцыстычнага гучання (“Праўдападобныя небыліцы, альбо Падарожжа да цэнтра Зямлі”, “Сцэна з прыватнага жыцця, у 2028 годзе, ад Раства Хрыстова”, “Чартапалох, або новы Фрэйшыц без музыкі”), дзе даволі цікавыя сюжэтныя рашэнні нярэдка атрымліваюць досыць шаблоннае мастацкае ўвасабленне, а элементы фантастычнага выконваюць выразную службовую функцыю ў межах асветніцкай праблематыкі. Тым не менш, асаблівае месца ў спадчыне Ф. Булгарына займаюць “Праўдападобныя небыліцы, альбо Вандроўка па свеце ў ХХІХ стагоддзі” як першы прыклад прагнастычнай літаратуры ў расійскім прыгожым пісьменстве. Згаданы твор дэманструе выключную энцыклапедычную дасведчанасць аўтара, яго абазнанасць у найноўшых навукова-тэхнічных дасягненнях сваёй эпохі, а таксама трапнасць іх экстрапаляцый у будучае, што сведчыць пра выключны талент пісьменніка як футуролага.

Спіс літаратуры

- 1 Булгарин, Ф. В. Чертополох... / Ф. Булгарин // Странно и наоборот ; сост. В. Бабенко. – М. : Бослен, 2016. – С. 259–265.
- 2 Булгарин, Ф. В. Собрание сочинений [Электронный ресурс] / Ф. В. Булгарин. – Режим доступа : http://az.lib.ru/b/bulgarin_f_w/. – Дата доступа: 09.10.2016.
- 3 Николаева, А. Фаддей Булгарин – бедный Йорик русской журналистики / А. Николаева // Наука и жизнь. – 2005. – № 8. – С. 118–120.

УДК 821.161.3-4

І. А. БАЖОК

(г. Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны)

ЗАКАНАМЕРНАСЦЬ УЗНІКНЕННЯ ЖАНРУ ЭСЭ

У артыкуле выяўляюцца заканамернасці ўзнікнення жанру эсэ ў сусветнай і беларускай літаратурах ад старажытных часоў да сучаснасці. Асабліва ўвага надаецца “Вопытам” М. Мантэня, у творчасці якога жанр эсэ атрымаў сваё амаль канчатковае афармленне. Праблема даследавання жанру заключаецца ў тым, што ён з’яўляецца аб’ектам разгляду публіцыстаў і журналістаў, часта словам “эсэ” называюць свае творы філосафы, а

спецыфіка жанру ў мастацкай літаратуры застаецца не вывучанай. У артыкуле паказваецца, як адбывалася гістарычнае станаўленне аб'екта, мэты, метаду, формы, структуры і задач жанру эсэ.

Кожны жанр складваецца гістарычна – паступова і доўга. Стваральнікам новага жанру лічыцца той, у чыёй творчасці ён выяўляе сваю тыповую форму. Тую форму, наяўнасць якой дазваляе гаварыць пра асаблівасці таго ці іншага тыпу пабудовы матэрыялу, твора (“тыповая форма выказвання” – М. Бахцін). Менавіта гэтая форма і паўтараецца наступнымі пакаленнямі творцаў.

Пачынальнікам жанру эсэ лічыцца французскі пісьменнік-філосаф Мішэль дэ Мантэнь, які ў 1580 годзе выдаў “Essai” (“Вопыты”). Е. П. Зыкава кажа пра тое, што “Вопыты” – “твор, які стварыў жанр эсэ, але і сам па сабе ўнікальны ў жанравых адносінах” [1, с. 15]. Даследчык мастацкай публіцыстыкі А. Л. Дзмітроўскі, разважаючы над тэарэтычнымі аспектамі жанру, у якасці ўзору старажытнага эсэ прыводзіць біблейскую Кнігу Эклізіяста, з якой М. Мантэнь быў знаёмы. Вучоны называе тры фундаментальныя прыметы – функцыянальную, зместавую і фармальную – па якіх Кнігу можна назваць эсэістычнай.

Падобны да эсэ жанр узнік у Японіі ў 10 стагоддзі. Фрэйліна імператарскай свiты Сэй Сёнагон напісала кнігу “Запіскі каля галавы” (“Записки у изголовья”). На старонках гэтага твора адлюстравалася эстэтычнае светаўспрыманне сучаснай ёй эпохі. Сэй Сёнагон дзялілася сваімі думкамі і назіраннямі над палацавымі падзеямі.

А. Л. Дзмітроўскі заўважае, што “гісторыя ўзнікнення “Вопытаў” і “Запісак” гаворыць пра тое, што асновай, прычынай або штуршком да ўзнікнення такой літаратурнай формы, як эсэ, стаў нейкі “жыццёвы змест”, падобная грамадская (і асабістая) неабходнасць, агульная для такіх непадобных культур, як заходняя і дальняўсходняя” [2, с. 42].

Адзнакі эсэістычнага жанру ў беларускім пісьменстве з’явіліся ў 12 стагоддзі. Найбольш спрыяльнымі ўмовамі для выказвання асабістага меркавання аўтара варта лічыць творы палемічнай літаратуры. Літаратуразнаўца і перакладчык старажытнай літаратуры І. Саверчанка “першым палемічным трактатам у беларускай літаратуры” [3, с. 26] лічыць твор мітрапаліта Георгія пад назвай “Спрэчка з лацінай: 27 абвінавачанняў”.

Да жанру эсэ прымыкае навукова-папулярны твор К. Транквіліёна-Стаўравецкага “Люстра Багаслоўя”, надрукаваны ў 1618 годзе. І. Саверчанка адносіць вышэйназваны тэкст да “філасофска-публіцыстычнага трактата” [3, с. 402]. Аднак змест твора значна шырэйшы за прыведзенае азначэнне, бо ўтрымлівае навуковыя высновы. “Люстра багаслоўя” стала якасна новай з’явай у ідэйнай палітры старажытнай беларускай літаратуры. Менавіта з гэтага твора пачалося паступовае пазбаўленне ад праведэнцыялізму (уяўленне пра ўсе рэчы і з’явы як выніку наканаванасці Божай), што істотна паўплывала на магчымасць пісьменнікаў адкрыта выказаць уласнае меркаванне.

“Вопыты” М. Мантэня былі напісаны ў эпоху Адраджэння. Гэта час актыўнага пазнання сусвету і чалавека. У аснове эсэ – індывідуалізацыя ўспрымання. У прадмове “Да чытача” аўтар прадстаўляе публіцы самага сябе, раскрывае і пазнае ўласнае “Я”: “Але я хачу, каб мяне бачылі ў маім простым, натуральным і звычайным выглядзе, нязмушаным і няштучным, бо я малюю не каго-небудзь, а самога сябе. Мае недахопы паўстануць тут як жывыя, і ўсё аблічча маё такім, якое яно ў сапраўднасці, наколькі, зразумела, гэта сумяшчальна з маёй павагай да публікі. Калі б я жыў паміж тых плямёнаў, якія, як гавораць, і па сённяшні час яшчэ атрымліваюць асалоду ад свабоды першапачатковых законаў прыроды, запэўніваю цябе, чытач, я з найвялікшай ахвотай намалюваў бы сябе ва ўвесь рост, і прытым галышом. Такім чынам, змест маёй кнігі – я сам <...>.” [4, с. 5]. З гэтага часу асаблівасцю эсэ становіцца самааналіз, рэфлексія, накіраваная на спасціжэнне аўтарам усеагульных для чалавецтва ўніверсальных.

На працягу ўсёй сваёй кнігі М. Мантэнь неаднаразова звяртаецца да тлумачэння і апраўдання сваёй задумы: “Так пісалі пра сябе ўсяго толькі два ці тры старажытныя аўтары,

ды і то, не ведаючы пра іх нічога, акрамя імёнаў, не бяруся сцвярджаць, што яны пісалі зусім у такім духу, як і я. З тых часоў ніхто не ішоў па іх слядах. І нядзіўна, бо прасочваць звлістыя сцежкі нашага духу, пранікаць у цёмныя глыбіні яго, заўважаць тыя ці іншыя з незлічоных яго найменшых рухаў – справа вельмі нялёгка, значна больш цяжкая, чым можа здацца з першага погляду. Гэта занятак новы і незвычайны, што адцягвае нас ад паўсядзённых жыццёвых клопатаў, ад найбольш агульнапрынятых спраў. Вось ужо некалькі гадоў, як усе мае думкі скіраваныя на мяне самога, як я вывучаю і правяраю толькі сябе, а калі я і вывучаю што-небудзь іншае, то толькі для таго, каб нечакана ў нейкі момант прыкласці гэта да сабе ці, дакладней, у класці ў сябе” [4, с. 336–337].

У мастацтве XVI стагоддзя адбылася карэнная змена ў пабудове мастацкага вобраза, літаратурны герой з “мінулага” перайшоў у “цяперашняе”. Была разбурана вялікая дыстанцыя паміж аўтарам і чытачом. У эсэістыцы адкрытасьць паміж аўтарам і чытачом стала жанравым прынцыпам. “Гэта шчырая кніга, чытач. Яна з самага пачатку паведамляе табе, што я не ставіў сабе ніякіх іншых мэтай, акрамя сямейных і прыватных. Я ніколі не думаў ні аб тваёй карысці, ні аб сваёй славе. Сілы мае недастатковыя для падобнай задачы [4, с. 4],” – так шчыра і адкрыта пачынае свае запісы М. Мантэнь. Аўтар спрабуе знайсці новую форму размовы з чытачом, імкнецца парушыць традыцыйныя каноны і правілы. Праз стагоддзі жанр захаваў той жа спосаб дасягнення сваёй мэты – пры дапамозе прамога аўтарскага выказвання, без стварэння выдуманых герояў, фальшывых падзей ці выбудаванага сюжэту.

У пасляслоўі “Запісак каля галавы” Сэй Сёнагон таксама не арыентуецца на строгія літаратурныя каноны: “Бо я пішу для ўласнага задавальнення ўсё, што падсвядома прыходзіць мне ў галаву. Хіба могуць мае нядбайныя накіды вытрымаць параўнанне з сапраўднымі кнігамі, напісанымі па ўсіх правілах мастацтва? І ўсё ж знайшліся прыхільныя чытачы, якія казалі мне: “Гэта выдатна!” Я была здзіўленая” [5, с. 191]. Нягледзячы на тое, што “Запіскі” не пісаліся для публікацыі і чытання вялікай публікай, аўтар адкрытая да ўнутранага дыялогу.

Сэй Сёнагон ставіць перад сабой мэту падзяліцца сваімі пачуццямі і назіраннямі: “Гэта кніга нататак пра ўсё, што прайшло перад маімі вачыма і хвалявала маё сэрца” [5, с. 186]; М. Мантэнь цэнтральным “героем” называе самога сябе, “сляды майго характару і маіх думак” [4, с. 4]. Сваю ролю ў нюансах выражэння думкі іграе і гэндарны фактар, але сутнасць эсэістыкі становіцца нязменнай.

Тым не менш, у рускай літаратуры сустракаюцца творы, падобныя да “Запісак”. Гэта “Каляндар прыроды”, “Вочы зямлі” М. Прышвіна, “Італьянскія запісы”, “Адзін на адзін з восенню” К. Паўстоўскага. У беларускай літаратуры блізкія па форме і зместу абразкі Зм. Бядулі. М. Прышвін, напрыклад, у пошуках новай формы выражэння думак выбраў уласны нарыс, але заўважаў: “Мы будзем разумець пад нарысам асаблівае, спецыфічнае стаўленне аўтара да свайго матэрыялу як у сэнсе падпарадкавання яму, так і, скажам, авалення” [6, с. 5]. Галоўнае тут “адносіны аўтара” і “аваленне”, што вельмі блізка да законаў эсэістычнага жанру. Апошнія творы К. Паўстоўскага крытыкі называюць “метапрозай” [7] ці “мастацкай эсэістыкай” [8], у той час як сам пісьменнік у лісце да М. А. Келлермана пісаў: “Гэта новае, на мой погляд, заключаецца ва ўнутранай свабодзе названых апавяданняў, не звязаных ні сюжэтам, ні той ці іншай абавязковай кампазіцыяй <...>. Як вызначыць жанр тых рэчаў, пра якія я згадаю? Не ведаю. Гэта – не апавяданні ў дакладным сэнсе слова, не нарысы і артыкулы. Гэта – не вершы ў прозе. Гэта – запісы разважанняў, простая размова з сябрамі” [9].

Заканамерна, што аўтарамі лепшых эсэ з’яўляюцца асобы адукаваныя і разумныя, рознабакова развітыя і эрудыраваныя. Напрыклад, М. Мантэнь атрымаў цудоўную дамашнюю адукацыю, затым скончыў каледж і стаў юрыстам; вядомы беларускі эсэіст І. Канчэўскі атрымаў некалькі вышэйшых адукацый – тэхнічную і філалагічную. Правільна прыкмячае А. Л. Дзмітроўскі, што “аўтар цікавы толькі тады, калі ведае больш, чым чытач” [2, с. 48].

За доўгі час свайго існавання эсэ амаль не змянілася. Нягледзячы на нязначныя фармальныя змены, зместам эсэ застаецца асоба пісьменніка, а дакладней уражанні і роздумы аўтара, вынік асабістага самааналізу. Эсэ мае ўласны асаблівы метадад, спосаб аб'яднання формы і зместу, які “прадвызначаны асабістым міфам аўтара, яго індывідуальна-міфалагічнай карцінай свету, самой структурай асобаснага існавання” [2, с. 48]. У сваім філасофска-публіцыстычным артыкуле пра “ні да чаго не падобны” жанр эсэ А. Эльяшэвіч сцвярджае, што “ў аснову эсэістычнай структуры заўсёды закладзена нейкая драма. Няма эсэ без відавочнай або патаемнай палемікі са светам, без непрыняцця яго агідных бакоў, без апеляцыі да вышэйшай справядлівасці і праўды” [10, с. 202].

За час свайго станаўлення ад старажытных часоў, ад “Вопытаў” М. Мантэня да сучаснасці жанр эсэ стаў больш парадаксальным. Ужо ў пачатку XX стагоддзя парадокс (думка, меркаванне, якое рэзка разыходзіцца з агульнапрынятымі поглядамі, супярэчыць (на першы погляд) сэнсу) становіцца абавязковым атрыбутам жанру. З часам амаль зніклі прыклады з гісторыі і замяніліся на філасофскія ўніверсаліі, ды і саміх прыкладаў стала значна менш, што ў сваю чаргу пасадзейнічала змяншэнню памеру твораў. Дзякуючы сваёй эрудыцыі М. Мантэнь складаў свае тэксты амаль цалкам з прыкладаў гістарычных падзей, у сваю чаргу чытач атрымлівае цэласны прадукт і робіць адпаведныя высновы. Менавіта ў выбары прыкладаў і праяўляецца эсэістычная задума і сутнасць асобы аўтара. Так, у эсэ “Пра тое, як цаной жыцця збягаюць ад асалоды” аўтар прыводзіць тэзісы наконт каштоўнасці жыцця, якія выклікаюць умоўнага чытача на спрэчку, а затым прыводзіць прыклад з гісторыі, калі адзін епіскап наклікаў смерць на сваю дачку, каб пазбавіць яе асалоды і спакусаў, а потым памаліўся і пра смерць жонкі, каб тая не сумавала на гэтым свеце. М. Мантэнь не дае ніякіх каментарый, пакідаючы чытача ў роздумах. Прыкладна такім чынам дзейнічае і сучаснае эсэ.

Калі ў “Вопытах” М. Мантэня часта выкарыстоўваецца множны лік першай асобы (“мы”), то сучасныя аўтары схільныя выкарыстоўваць займеннік “я”.

Структура эсэ М. Мантэня складаецца з наступных элементаў: уласнага меркавання або тэзіса (які блізкі да парадокса), прыкладаў, сцвярджэння грамадскіх паводзін на разглядаемую тэму і рэдка – высновы. Нягледзячы на знешнюю свабоду формы, сучаснае эсэ амаль заўсёды мае лагічную, прадуманую структуру. Так, можна вылучыць пяць асноўных элементаў, з якіх павінна складаецца эсэ: уводзіны, тры часткі і заключэнне. Уводзіны ўтрымліваюць мінісхему для ўсяго эсэ, аўтар прыцягвае ўвагу чытача; часта тэзіс, выказаны ва ўводзінах, з'яўляецца парадаксальным, чым шакіруе чытача, выклікае яго на ўнутраны дыялог з аўтарам. У першай частцы эсэ выказваецца самы моцны аргумент, самы яскравы прыклад або ілюстрацыя. Другая частка звычайна напоўнена мноствам прыкладаў, доказаў аўтарскага аргумента. Задача трэцяй часткі – паказаць адваротны бок тэзіса – таксама станоўчая, каб у чытача не засталася варыянтаў для абвяржэння асноўнай думкі эсэ. У заключэнні аўтар звычайна іншымі словамі паўтарае ўсе вышэй прыведзеныя прыклады і доказы, а затым фармулюе тэзіс, заяўлены ва ўводзінах, толькі ўжо ў публіцыстычным стылі, прымушаючы тым самым чытача пагадзіцца з выказваннем, паверыць у яго правільнасць і прымяніць сказанае да практыкі жыцця.

Эсэ – цікавы і ўражлівы жанр, гэта своеасаблівая гульня думак аўтара і умоўнага чытача, у якім пісьменнік імкнецца выдаць уласную праўду за ісціну.

Такім чынам, зараджэнне жанру эсэ адбывалася ў старажытныя часы. Эсэістычнымі можна назваць біблейскую Кнігу Эклізіяста, “Запіскі каля галавы” японкі Сэй Сёнагон. Амаль канчатковае афармленне жанравых рыс адбылося ў творчасці французскага філосафа М. Мантэня. У “Вопытах” яскрава праявіўся змест эсэ – “я сам” (М. Мантэнь); замацаваўся невялікі памер твораў; вызначыліся структурныя элементы, якія ў далейшым нязначна відазмяніліся; вылучыўся прынцып жыцёвасці і асноўны метадад аб'яднання формы і зместу, які заснаваны на асабістым міфе аўтара.

Вышэй названыя творы не мелі ўзаемаўплыву, але ім уласцівы падобныя жанравыя рысы. З гэтага можна зрабіць выснову пра абсалютную заканамернасць узнікнення эсэ ў мастацкай літаратуры.

Спіс літаратуры

- 1 Зыкова, Е. “Опыты” М. Монтеня и проблема зарождения жанра эссе / Е. П. Зыкова // Филологические науки. – 1980. – № 4. – С. 14–22.
- 2 Дмитровский, А. Жанр эссе: к проблеме теории / А. Л. Дмитровский // Челябинский гуманитарий. – 2013. – № 3. – С. 37–51.
- 3 Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.), літаратурна-мастацкае выданне / Аўтар праекта і галоўны рэдактар Кастусь Цвірка. – Мінск : Кнігазбор, 2007. – 606 с.
- 4 Монтень, М. Опыты : в 2 т. Т. 1. Кн. 1, 2 / М. Монтень. – М. : ТЕРРА, 1996. – 720 с.
- 5 Сёнагон, С. Записки у изголовья / Сэй Сёнагон. – М. : Литера Нова, 2016. – 200 с.
- 6 Пришвин, М. Собрание сочинений в 8 т. Т. 3. Журавлиная родина. Календарь природы // М. Пришвин. – М. : Художественная литература, 1983. – 133 с.
- 7 Хрящева, Н. Позднее творчество К. Г. Паустовского: движение к поэтике метапрозы / Н. Хрящева, Ю. Сухорукова // Уральский филологический вестник. – 2012. – № 1. – С. 71–83.
- 8 Енева, М. Особенности художественной эссеистики (на материале идиолекта К. Г. Паустовского / М. В. Енева // Вестник Тамбовского университета. – 2015. – № 2 (2). – С. 63–67.
- 9 Паустовский, К. Собрание сочинений в 9 т. Т. 9 (дополнительный) : рассказы; очерки и публицистика; статьи и выступления по вопросам литературы и искусства / К. Паустовский. – М. : Художественная литература, 1967. – 528 с.
- 10 Эльяшевич, А. Четыре октавы бытия / А. Эльяшевич // Октябрь. – 1990. – № 4. – С. 193–202.

УДК 821.161.3-1.09(045)

В. У. БАРЫСЕНКА
(г. Мінск, МДЛУ)

“ДУДКА БЕЛАРУСКАЯ” ФРАНЦІШКА БАГУШЭВІЧА ЯК ПРАКТЫКУМ ПА НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ПСІХАЛОГІІ

На нацыянальна-патрыятычную і сацыяльную праблематыку лірыкі Ф. Багушэвіча школьная праграма звяртае ўвагу найперш. Але сёння, у эпоху глабалізацыі, творчасць Ф. Багушэвіча паўстае крыніцай для вывучэння беларускага нацыянальнага характару. Тэксталагічная рэканструкцыя вобраза і псіхалагічнага партрэта Мацея Бурачка як героя і ўяўнага аўтара “Дудкі беларускай” з’яўляецца не толькі цікавым метадычным прыёмам на семінарскіх занятках па беларускай літаратуры ў ВНУ, але і дэманструе асаблівасці беларускай ментальнасці. Такім чынам дапамагае студэнтам ў пошуках нацыянальнай самаідэнтычнасці.

Нацыянальная культура разумеецца як сістэма духоўных каштоўнясцяў, якія ахопліваюць усе сферы быцця. Традыцыйна для беларуса гэта гук роднай мовы, Мірскі замак і Нясвіж, Купалле і папараць-кветка, дранікі, васількі і зубры, Янка Купала і Максім Багдановіч, родныя прыказкі і прымаўкі як скарбонка жыццёвай мудрасці і г. д. Гэтымі фактамі культуры насычана прастора, у якой адбываецца сацыялізацыя чалавека. Яны становяцца для чалавека каштоўнымі арыенцірамі дзейнасці, вызначаюць матывацыю паводзінаў, светаўспрыняцце, маральны імператыў, становяцца асновай фарміравання асобы.

Кожны народ валодае своеасаблівым светаўспрыняццем – разуменнем сябе ў навакольным свеце. Этнічная самасвядомасць традыцыйна складаецца з наступных элементаў: мова, антрапалагічны тыпаж, тэрыторыя пражывання, кліматычны фактар, веравызнанне, менталітэт. Нацыянальны менталітэт – гэта сінтэз рацыянальнай і эмацыянальнай інфармацыі, засвоенай яшчэ з дзяцінства, асаблівасці псіхікі і формы паводзінаў у розных сітуацыях, формы ўзаемадзеяння з прыродай, нормы ўзаемаадносін